

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The Relationship between Mozafaria Complex and the Spatial Organization
of Tabriz City from the Qara Qoyunlu to the Qajar Period
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

ارتباط مجموعه مظفریه با سازمان فضایی شهر تبریز از دوره قراقویونلوها تا دوره قاجار

شب‌نم محمدزاده*^۱، سید امیر منصوری^۲

۱. کارشناس ارشد معماری منظر، دانشگاه تهران، ایران
۲. استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۱۱ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۶/۰۳ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۱۰ تاریخ انتشار: ۹۷/۱۱/۰۱

چکیده

سازمان فضایی شهر، امری ذهنی و بیانگر نظم حاصل از ارتباط میان عناصر شهر است. شناخت شأن و نقش یک عنصر شهری در کلیت شهر، منوط به تشخیص چگونگی رابطه آن با سازمان فضایی یا به عبارت دیگر انتظام شهر به مثابه یک سیستم و کل است. هدف پژوهش حاضر این است که بر اساس نظریه سازمان فضایی شهر، به بررسی ارتباط میان مجموعه مظفریه با شاخص‌های سازمان فضایی شهر تبریز و به عبارتی نقش این مجموعه در سیستم کلی شهر از زمان قراقویونلوها تا دوره قاجار بپردازد. مقصود از نقش سیستمی مجموعه مظفریه، کارکرد صرف آن نیست، بلکه این پژوهش، علاوه بر کارکرد و ویژگی‌های مستقل این مجموعه، در پی کشف ویژگی‌هایی است که در ارتباط با سایر اجزاء و عناصر شهر تعریف شده‌اند. روش تحقیق در این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی و استنتاجی-اکتشافی بوده و در جمع‌آوری اطلاعات از شیوه کتابخانه‌ای بهره برده شده است. نتایج پژوهش نشان‌دهنده تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متقابل و پراهمیت مجموعه مظفریه و سازمان فضایی شهر تبریز بر یکدیگر و نقش اساسی این مجموعه در ادراک ساکنین از کلیت شهر و شکل‌گیری هویتی واحد بوده است.

واژگان کلیدی: مجموعه مظفریه، مسجد کبود، سازمان فضایی شهر، مرکزیت، ساختار، قلمرو.

مقدمه و بیان مسئله

نیز مورد مطالعه قرار گیرد. رویکرد منظرین در مطالعه شهر به مثابه منظر نیز براساس نگرشی سیستمی و کل‌نگر صورت می‌گیرد و ابتدا هر جزء از شهر به عنوان کلی کوچک در ارتباط با کلیت اصلی شهر سنجیده می‌شود. مجموعه مظفریه در شهر تبریز یکی از مهم‌ترین مجموعه‌های احداث شده در قرن نهم هجری در دوره قراقویونلوها بوده است که بخش وسیعی از آن به دلیل زلزله‌های ویرانگری که در قرن‌های یازدهم و دوازدهم ه.ق. در شهر رخ داد از بین رفت، چنانکه در دوره قاجار، از آن مجموعه شهری عظیم تنها بنای مسجد کبود باقی مانده بود. ارزیابی اقداماتی که تاکنون در رابطه با قلمرو این بنا صورت گرفته است، نشانگر غلبه رویکردی

براساس نگرش سیستمی، شهر به عنوان یک کل از قرارگیری اجزاء در ارتباط با یکدیگر تشکیل شده و دارای هویت و هدف واحد است. در این سیستم رفتار تمامی اجزا بر یکدیگر و بر سیستم کلی تأثیرگذار است و اجزای این سیستم را نمی‌توان جدا از کلیت واحد مورد ارزیابی و تحلیل قرار داد، بلکه به هنگام تحلیل هر جزء، باید نقش و ارتباط آن با کلیت سیستم

* نویسنده مسئول، ۰۹۱۴۳۰۴۶۷۵۶

shabnam_mohammadzadeh@yahoo.com

این مقاله برگرفته از رساله کارشناسی ارشد شب‌نم محمدزاده تحت عنوان «طراحی منظر قلمرو مسجد کبود» است که به راهنمایی دکتر سید امیر منصوری در سال ۱۳۹۵ در دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران ارائه شده است.

مظفریه به عنوان مجموعه موقوفه حکومتی و همچنین احداث گذر خیابان در ارتباط با سلسله مراتب طراحی فضاهای شهری در دوره ترکمانان قویونلو پرداخته است. مقاله «بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز براساس اسناد و متون تاریخی» (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳) به ارتباط میان عناصر معماری مجموعه مظفریه و روابط شهری آنها پرداخته است. مقاله «بازشناسی منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز» (حجت و نصیری نیا، ۱۳۹۳)، جایگاه و منزلت مسجد کبود را در ساختار شهر مورد بررسی قرار داده است. مقاله «اهمیت شناخت پیشینه سایت در رویکرد حفاظت جامع؛ نمونه موردی: سایت پیرامون مسجد کبود تبریز» (پیروی و کبیرصابر، ۱۳۹۵) نیز به بررسی پیشینه سایت پیرامون مسجد کبود پرداخته است. وجه تمایز اصلی پژوهش حاضر با پژوهش‌های صورت گرفته، رویکرد کل‌نگر آن است که سعی دارد نحوه ارتباط مجموعه مظفریه با کلیت شهر و به عبارتی نقش آن را در سازمان فضایی شهر تبریز از زمان احداث تا دوره قاجار تحلیل و بررسی کند.

سازمان فضایی شهر و شاخص‌های آن

سازمان فضایی، تصور ذهنی شهروندان از شهر است که ذهن از طریق مربوط ساختن عناصر متفرق در نظمی هدفمند آن را ادراک می‌کند. سازمان فضایی تعبیری واقع‌گراست؛ امری پنهان در محیط که نیروی خود را بر مکان‌یابی کاربری‌ها، جهت توسعه و سایر تحولات شهر اعمال می‌کند (منصوری و همکاران، ۱۳۸۲). سازمان فضایی شهر در واقع، نظم میان نقش عناصری است که شهر را به عنوان یک سیستم معرفی می‌کند. این سیستم مجموعه‌ای از اجزای نیمه‌مستقل را تشکیل می‌دهد که عناصر آن در نظمی هدفمند، مجموعه را به کل وحدت‌داری تبدیل می‌کنند (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱). مبانی تفکر سیستمی، مفهوم کلیت، مفهوم ارتباط بین اجزای سیستم (ارتباطات سیستم‌آفرین) و ساخت یا نظام سیستم (تمامیت ارتباط‌های یک سیستم) را دربر می‌گیرد. در بینش سیستمی هر عنصر براساس نقشی که در پدید آوردن یک کلیت و عملکرد کل دارد، تبیین و مشخص می‌شود. یک عنصر از دیدگاه سیستمی عضوی از یک ارگانیسم است و با آنکه خود موجودیتی سیستمی با رفتار و هویتی مستقل می‌باشد، ولی در قالب یک سیستم کلی هویت و نظام و هدف کلی‌تری را حاصل می‌کند (منصوری و همکاران، ۱۳۸۲). مقصود از نقش در مفهوم سازمان فضایی شهر نیز، مأموریت و وظیفه‌ای است که هر جزء از سیستم برای تحقق هدف کلی مجموعه بر عهده گرفته است. نظم حاکم بر نقش عناصر در سازمان فضایی شهر، امری ذهنی و استنباطی است که حاکی از نوع ارتباط میان عناصر شهری است (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱). به منظور کشف نظمی که بر اجزای شهر حاکم است، باید ارتباط میان

کالبدی است که هدف آن صرفاً احیای کالبد مسجد بوده و توجهی به نقش آن در سازمان فضایی شهر نداشته است. در صورتی که به‌منظور احیا و بازآفرینی چنین آثار ارزشمندی که هویت شهر به وجود آنها گره خورده، اتخاذ رویکردی کل‌نگر ضروری است. با توجه به اینکه پژوهش‌های صورت گرفته در رابطه با مجموعه مظفریه غالباً به مونوگرافی مجموعه مظفریه یا مسجد کبود پرداخته‌اند و تعداد کمی از آنها حضور این مجموعه در شهر تبریز را مورد بررسی قرار داده‌اند، ضرورت پژوهش حاضر آشکار می‌گردد. هدف اصلی این پژوهش پاسخگویی به این سؤال است که نحوه ارتباط مجموعه مظفریه با سازمان فضایی شهر تبریز از دوره قراقویونلوها تا دوره قاجار به چه شکل بوده است؟

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از نوع کیفی و ترکیبی از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و استنتاجی-اکتشافی است و در جمع‌آوری اطلاعات نیز از شیوه کتابخانه‌ای استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

از پژوهش‌ها و تحقیقات صورت گرفته در رابطه با مسجد مظفریه که تا حدودی در راستای پژوهش حاضر بوده و در روند مطالعات از آنها بهره گرفته شده است، می‌توان به سفرنامه‌های کلاویخو، شاردن، تاورنیه، اولیا چلبی، مادام دیولافوا و کتب تاریخی همچون روضات الجنان و جنات الجنان (کربلایی، ۱۳۸۳)، زهت القلوب (مستوفی، ۱۳۶۲)، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری (مشکور، ۱۳۵۲)، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز (نادر میرزا، ۱۳۷۳) و همچنین کتاب بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز (فخار تهرانی، پارسا و بانی مسعود، ۱۳۸۵) اشاره کرد. پژوهش‌هایی را که در قالب مقالات علمی پژوهشی به انجام رسیده می‌توان به دو دسته تقسیم‌بندی نمود: دسته اول مقالاتی همچون «مسجد کبود تبریز یا عمارت مظفریه» (نخجوانی، ۱۳۲۷)، «مسجد کبود، دیروز، امروز» (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵)، «هندسه و تناسب در معماری دوره ترکمانان قویونلو» (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹)، «ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز» (کبیرصابر، مظاهریان و پیروی، ۱۳۹۳) و «مراتب دگرذیسی کالبدی در مسجد مظفریه تبریز» (کبیرصابر و پیروی، ۱۳۹۴) که به بررسی جنبه‌های کالبدی مسجد کبود پرداخته‌اند؛ دسته دوم نیز مقالاتی را شامل می‌شود که هر کدام با رویکردی متفاوت حضور مجموعه را در شهر مورد بررسی قرار داده‌اند، که از آن جمله می‌توان به مقاله‌های زیر اشاره نمود: مقاله «بررسی سازمان فضایی ابواب البر مظفریه در ایجاد فضای شهری با استفاده از عامل پایدار محور تجاری» (پارسا و جعفرپور ناصر، ۱۳۹۲)، به نحوه استقرار و سازمان فضایی عناصر ابواب البر

مرز قلمرو و لبه‌ها در سازمان فضایی بهره می‌گیرد عبارت‌اند از: عناصر کالبدی محدودکننده نظیر خیابانی مهم و شاخص، رودخانه، کوه و سایر عوارض طبیعی، عناصر نشانه‌ای که قلمرو بصری خاصی را تعریف می‌کنند، محدوده‌های قراردادی نظیر حریم‌های مختلف شهری، استحفاظی و... و عناصری که کیفیت خاص و قابل توجهی به محیط محسوس می‌بخشند (منصوری و همکاران، ۱۳۸۲).

پس از مرور اجمالی سازمان فضایی شهر و شاخص‌های آن که تحلیل‌های صورت گرفته در این پژوهش براساس آن صورت گرفته است، در ادامه به بررسی پیشینه مجموعه مظفریه و تحلیل ارتباط میان این مجموعه با شاخص‌های سازمان فضایی شهر تبریز از زمان قراقویونلوها تا دوره قاجار می‌پردازیم که هدف اصلی پژوهش حاضر است.

مجموعه مظفریه

احداث مجموعه مظفریه^۱ با ساخت مسجد کبود به عنوان اولین و اصلی‌ترین عنصر مجموعه و همچنین مهم‌ترین بنای دوره قراقویونلوها در سال ۸۷۰ ه.ق. آغاز شد. مطابق با وقف‌نامه مظفریه «جهانشاه به همسر خود خاتون جان خاتون امر فرمود که بقعه‌ای را که مشتمل بر ابواب خیرات و میرات باشد بنا کند... و آن عمارتی عالی و رفیع‌البنیان است و مشتمل بر مسجد و قبه (گنبد) شامخی است که همسر جهانشاه آن را برای مدفن خود، فرزندان و شوهرش در نظر گرفته است و شامل اطاق‌ها و غرفه‌های تابستانی و زمستانی است که آن را محلی برای تسبیح خداوند قرار داده و وقف علما و زهاد کرده است» (مشکور، ۱۳۵۲: ۶۵۶). در وقف‌نامه مظفریه به مجموعه بناهایی از جمله مسجد، مقبره، زاویه، صحن، حوض‌خانه، غرفه‌های تابستانی و زمستانی، کتابخانه، مدرسه، خانقاه بر جانب شمالی میدان و دیگر فضاهای خدماتی اشاره شد است (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۶). مادام دیولافوا در بازدیدش از شهر تبریز در سال ۱۲۹۹ ه.ق. درباره مسجد کبود می‌گوید: «این مسجد حیاط بزرگی داشته که در اطراف آن طاق‌نماهای جالب توجهی بوده... سردر این مسجد در زمین مرتفعی بنا شده است...» (دیولافوا، ۱۳۷۶: ۵۲-۵۹). به گفته تاورنیه نیز بنای مسجد کبود هشت پله از کف زمین معبر کرسی داشته و داخل و خارج آن با کاشی‌های عالی و خط عربی به رنگ طلا و لاجورد تزیین شده بود. (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۱۱۴). می‌توان گفت مسجد کبود بنایی برون‌گرا و مونومنتال بوده و میدانگاهی در جبهه مقابل خود داشته که دیگر عناصر مجموعه پیرامون این میدانگاه و در جبهه مقابل مسجد قرار داشتند (حق پرست و نژادابراهیمی، ۱۳۹۳). در ادامه به بررسی نحوه ارتباط این مجموعه با سازمان فضایی شهر تبریز از دوره قراقویونلوها تا دوره قاجار پرداخته شده است.

شاخص‌های سازمان فضایی شهر بررسی شود. این شاخص‌ها عبارت‌اند از: مرکزیت، کل‌های کوچک، ساختار و قلمرو. مرکزیت، نقطه آغازین شهر، حافظه تاریخی، مرکز ثقل و گرانیگاه شهر و محل تجمع فعالیت‌های عمومی است که شهر به تدریج در اطراف آن شکل می‌گیرد. نقش این هسته به‌گونه‌ای است که عناصر مختلف شهر به آن وابسته‌اند (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱). علت تشخیص یافتن مرکز، ممکن است شرایط مکانی (مرکز جغرافیایی عرصه)، شرایط تاریخی (نقطه پیدایش شهر)، شرایط کارکردی (مرکز ثقل فعالیت‌ها) و دیگر عوامل باشد. چنانچه بنا به دلایلی مرکزیت شهر تضعیف یا حذف شود، وضوح کلیت مجموعه تا حد زیادی کاهش می‌یابد (منصوری و همکاران، ۱۳۸۲). محله به عنوان یک کل کوچک، جزء مستقلی از سیستم بزرگ شهر است که به عنوان عنصر واحد در درون خود از مختصاتی برخوردار است که می‌تواند به عنوان سیستمی نیمه‌مستقل عمل نماید. مجموعه‌های عملکردی شهر، مرکب از عناصری با کارکردهای مختلف و وابسته به یکدیگر، نمونه دیگری از کل کوچک درون سیستم شهر است (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱). شهر برای آنکه به عنوان سیستم به کار آید و به صورت یک کل شناخته شود، نیاز دارد تا از طریق تقسیمات کوچک‌تر به عناصر و اجزای پایه خود برسد. از طرفی دلیل دیگر شکل‌گیری این کل‌های کوچک در داخل قلمرو، محدودیتی است که انسان برای درک فضای قلمرو پایه شهری خود با آن مواجه است و با تقسیم فضاهای بزرگ به مکان‌های کوچک‌تر درصدد حل این مشکل برآمده است (منصوری و همکاران، ۱۳۸۲). کلیت شهر، مفهومی انتزاعی است که پس از درک جزئیات آن توسط ناظر حاصل می‌گردد. ذهن برای ساخت مفهوم شهر به عنوان کل، نیازمند ساختاری از آن است که اجزا را در نسبتی قابل وصول با یکدیگر قرار دهد. مجموعه‌ای از عناصر که با یکدیگر ارتباط مفهومی یا فضایی نداشته باشند و وجه رابط آنها نیز معین نشده باشد، توان ایجاد مفهوم کلیت شهر را ندارند. به عبارت دیگر ذهن با شناخت عناصر ساختاری مجموعه، ارتباط میان آنها را تفسیر و با تلفیق عناصر با یکدیگر در چارچوب تفسیر انجام‌شده، به تعیین هویت واحد از مجموعه اقدام می‌کند (فرشاد، ۱۳۶۲). ساختار شهر که عنصر شاخص آن، در اغلب حالات، معابر است، عامل پیونددهنده کل‌های کوچک یا به عبارتی عناصر نیمه‌مستقل به یکدیگر است تا از این طریق کلیت سیستم را در پیوند با یکدیگر قرار دهد (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱). تشخیص و درک محدوده‌ای از فضا، که گروهی از انسان‌های ساکن در شهر خود را متعلق به آن بدانند، شرط مهم تحقق مفهوم کل از شهر است. در این صورت لبه‌ای مکانی تعیین می‌شود که فضای داخل آن معنایی خاص دارد و از محیط پیرامون جدا می‌شود. پارامترهای مادی‌ای که ذهن از آنها در تعیین

حصار (اولیا چلبی، ۱۳۱۴: ۱۳-۱۸) - که احتمالاً همان باروی غازانی بوده که جز ویرانه‌ای از آن باقی نمانده بود - سیاح رومانو و الساندرو در سال ۹۷۹ ه.ق. (باربارو و دیگران، ۱۳۷۹)، شاردن در سال ۱۰۷۶ ه.ق. و پول لوکا در سال ۱۱۲۲ ه.ق.، شهر تبریز را بدون حصار، قلعه و استحکامات توصیف کرده‌اند و به گفته آنها اطراف شهر را باغ‌های سبز و خرم فراگرفته بود (شاردن، ۱۳۷۴؛ کارری، ۱۳۴۸). به گفته نادر میرزا نیز تبریز پیش از دوره زندیه، به غیر از باروی غازانی، نباید دارای حصاری استوار بر گرد تمامی شهر بوده باشد (نادر میرزا، ۱۳۷۳؛ مشکور، ۱۳۵۲: ۵۵)؛ بنابراین در این دوره نیز بارویی جدید بر گرد شهر ساخته نشده و قلمرو شهر محدود به باغ‌های پیرامون آن بوده و مجموعه مظفریه همچنان در داخل قلمرو طبیعی شهر بوده است (تصویر ۳). بعد از زلزله شدید سال ۱۱۹۳ ه.ق.، به منظور برقراری امنیت و جلوگیری از قتل و غارت شهر، در سال ۱۱۹۴ ه.ق. بارویی پیرامون محدوده مرکزی شهر احداث شد و اغلب محلات و همچنین مجموعه مظفریه در بیرون از این بارو قرار گرفتند. با رشد جمعیت، بازسازی و توسعه سریع شهر، حدود شهر از باروی نجفقلی خان فراتر رفت. قلمرو شهر در این دوره با حصاری طبیعی همچون کوه‌های واقع در شمال شرق و جنوب شهر و همچنین باغ‌های پیرامون شهر تعریف می‌شد (منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶) و مجموعه مظفریه داخل این قلمرو بود. بنابراین مجموعه مظفریه در طول تاریخ همواره داخل قلمرو شهری بوده و تنها در دوره قاجار بیرون از باروی مصنوع شهر قرار گرفته است (تصویر ۴). در مکان‌یابی مجموعه مظفریه عوامل مهمی دخیل بودند که بعد از ساخت مجموعه در حیات شهری آن نقش حائز اهمیتی داشتند، به همین دلیل، با وجود اینکه در این دوره این مجموعه بیرون از باروی نجفقلی خان قرار گرفت و احتمال وارد آمدن آسیب‌های متعدد بر کالبد آن و همچنین تخریب هر چه بیشتر آن به دلیل جنگ و درگیری‌ها وجود داشت، عواملی که در مکان‌یابی آن تأثیر داشتند و از همه مهم‌تر جنبه‌های ذهنی و احساس تعلق ساکنین شهر به این عنصر شاخص و هویت‌مند، از دگرگونی حیات آن جلوگیری کرد.

تصویر ۱. ارتباط مجموعه مظفریه با قلمرو شهر در دوره ایلخانی: ۱. محدوده تعیین شده برای ساخت مجموعه مظفریه در دوره قراقویونلو ۲. محدوده محلات باروی غازانی ۳. قلمرو شهر در دوره قاجار ۴. مآخذ: نگارندگان.

• ارتباط مجموعه مظفریه با قلمرو شهر تبریز

در دوره ایلخانی (قرن ۸ ه.ق.) قلمرو شهر تبریز به واسطه حصار گسترده‌ای تعریف می‌شد که علاوه بر محلات، بسیاری از باغ‌های اطراف شهر را نیز دربر گرفته بود. به گفته حمدالله مستوفی: «... غازان خان آن را بارویی می‌کشد، چنانکه تمامت باغات و دیه‌ها و ویلان کوه و سنجانان نیز داخل آن بارو بود. دور باروی غازانی ۲۵۰۰۰ گام است و ۶ دروازه دارد...» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۷۶). می‌توان گفت این حصار در طول تاریخ بزرگ‌ترین حصار انسان‌ساختی بوده که شهر تبریز را احاطه کرده بود (تصویر ۱). نظر به اینکه در دوره قراقویونلوها سخنی مبنی بر ساخت باروی جدید در شهر نبوده، به نظر می‌رسد که عناصر پیرامون شهر همچون باغ‌ها و مزارع، قلمرو شهر را در این دوره شکل می‌دادند (منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶: ۲۵). مطابق با سفرنامه کلاویخو سیاح اسپانیایی و همچنین سفرنامه ونیزیان، شهر با تمام رونقی که داشته از اواخر دوره مغول و تیموریان ضربات سختی دیده، به طوری که از برج و باروی غازانی اثر قابل توجهی به چشم نمی‌خورد. به گفته این سیاحان شهر محصور نبوده بلکه محدود به کوه‌ها و باغات اطراف شهر بوده است (کلاویخو، ۱۳۳۷؛ باربارو و دیگران، ۱۳۷۹). طبق آنچه در وقف‌نامه مظفریه ذکر گردیده: «... این بقعه در بیرون شهر تبریز، در محله پس کوشک در جایی به نام «فخر آزاد» ساخته شد...» (مشکور، ۱۳۵۲: ۶۵۶). با توجه به محدوده قلمرو شهر در این دوره و همچنین مکان ساخت مجموعه مظفریه، این مجموعه بیرون از محدوده مسکونی شهر، اما داخل قلمرو شهری واقع شده بود. برای فاصله‌گیری مجموعه از محدوده مسکونی شهر، دلایل متعددی همچون نیاز به عرصه گسترده برای ساخت آن، برقراری امنیت در این محدوده جهت توسعه آتی شهر و تسریع روند توسعه شهر به سمت شرق را می‌توان ذکر کرد. مطابق با وقف‌نامه مظفریه بنای خانقاه به عنوان عضوی از مجموعه مظفریه در داخل یک باغ توصیف شده است: «... و نیز مشتمل بر خانقاهی است که در باغی پر گل و ریحان قرار گرفته...» (همان، ۶۵۶). همچنین در این وقف‌نامه به مجموعه‌ای از باغ‌ها از جمله باغ ففقاغین در دروازه جدید در محله پس کوشک، باغ پهلوان پیری کیان به باب ماهانقلق در محله پس کوشک در کوچه مولی سلیمان دیوبند، و باغ تنکرو مش بن منکلی به درب ماهانقلق اشاره شده است (همان: ۶۷۲). سنت رایج ساخت مقابر و مجموعه‌های مذهبی درون باغ، جهان‌شاه را بر آن داشت تا باغات بیرون از محدوده مسکونی در نزدیکی قلمرو طبیعی شهر را به منظور احداث این مجموعه ارزشمند برگزیند. یکی دیگر از دلایل مهم مکان‌یابی و احداث مجموعه مظفریه در چنین مکانی، بیرون از محدوده مسکونی شهر، شأن بالای این مکان به دلیل وجود چشمه‌ای مقدس^۲ منسوب به الهه‌های مهر و آناهیتا و بنایی آیینی^۳ در جوار آن بوده است (تصویر ۲). در دوره صفوی نیز به غیر از نقشه مینیاتور مطراق چی و گفته اولیا چلبی مبنی بر وجود

و قفقاز می‌رسید، به احتمال زیاد محور ارتباطی میان دروازهٔ سراورود و شروان بوده که در دوره‌های بعد مهم‌ترین عناصر شهر را در پیرامون خود جای داد و به اصلی‌ترین ساختار شهر بدل شد. علاوه بر این، وجود مجموعه‌های مهم شهری همچون مجموعهٔ علیشاه در جنوب شهر و گورستان‌های سرخاب، چرنداب و گجیل در نواحی مختلف شهر حاکی از وجود شماری از راه‌های ساختاری در نزدیکی آنهاست که به مرکز شهر و سپس به دروازه‌ها منتهی می‌شدند (تصویر ۵).

در دوره ترکمانان قویونلو نیز این ساختار حفظ شد. محور ارتباطی شرقی-غربی که عامل ارتباط مجموعه‌های شهری همچون ربع رشیدی و شنب‌غازان بوده و همچنین محور شمال غربی-جنوب شرقی (گذر ابریشم) که پیونددهندهٔ مجموعه‌های مهمی همچون مجموعهٔ مظفریه و مجموعهٔ حسن‌پادشاه به مرکز شهر بودند، به عنوان مهم‌ترین گذرهای ارتباطی شهر در این دوره ساختار شهر را شکل دادند (منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶). به گفتهٔ کربلایی «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه...» (کربلایی، ۱۳۸۳: ۵۲۴). این مجموعه در کنار گذر ابریشم احداث و به جزئی جدایی‌ناپذیر از آن بدل شد. گذر ابریشم مهم‌ترین محور شهری تلقی می‌شد و بخشی از این محور در نزدیکی مسجد کبود، خیابان نام داشت. حیات زنده این محور به عنوان جزئی از ساختار شهر مسلماً در رونق و حیات مجموعهٔ مظفریه و همچنین مکان‌یابی آن نقش حائز اهمیتی داشته است (تصاویر ۶ و ۷). نقشهٔ دارالسلطنهٔ قراجه داغی، به عنوان مهم‌ترین نقشهٔ موجود از دورهٔ قاجار، نشانگر این نکته است که ساختار شهر در دورهٔ قاجار منطبق بر ساختار دوره‌های قبلی بوده که در این دوره گسترش یافته و منجر به شکل‌گیری محورهای ارتباطی جدیدی شده است (منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶: ۲۹). اهمیت جاده ابریشم به عنوان یکی از اصلی‌ترین محورهای شهری در این دوره نیز بسیار زیاد بود و این جاده نقش مؤثری در سرزندگی و رونق مسجد کبود داشت (تصویر ۸). گذر تاریخی ابریشم به نوعی محلی را برای حضور و امکان فعالیت و ایجاد تعاملات اجتماعی میان مردم شهر، بازرگانان و تجار از کشورهای مختلف فراهم کرده بود. از این رو مسجد کبود هم که در جوار این محور سرزنده واقع شده بود، ارتباطی قوی با این شریان زندهٔ شهری پیدا کرده بود، میزان حضورپذیری مردم در آن تقویت و عرصهٔ پیرامونی مسجد بستری برای شکل‌گیری تعاملات اجتماعی مردم شده بود (حجت و نصیری نیا، ۱۳۹۳؛ پارسی و جعفرپور ناصر، ۱۳۹۲). قرار گرفتن مسجد کبود به عنوان یکی از یادمان‌های تاریخی و عنصر شاخص شهر تبریز در جبههٔ

تصویر ۲. ارتباط مجموعهٔ مظفریه با قلمرو شهر در دورهٔ ترکمانان قویونلو: ۱. مجموعهٔ مظفریه ۲. محدودهٔ آیینی (چشمهٔ مقدس و بنای آیینی) ۳. محدودهٔ محلات ۴. قلمرو شهر در دوره ترکمانان قویونلو ۵. قلمرو شهر در دوره قاجار ۶. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. ارتباط مجموعهٔ مظفریه با قلمرو شهر در دورهٔ صفوی: ۱. مجموعهٔ مظفریه ۲. محدودهٔ محلات ۳. قلمرو شهر در دورهٔ صفوی ۴. قلمرو شهر در دورهٔ قاجار ۵. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۴. ارتباط مجموعهٔ مظفریه با قلمرو شهر در دورهٔ قاجار: ۱. مسجد کبود تنها عنصر باقی‌مانده از مجموعهٔ مظفریه ۲. محدودهٔ محلات ۳. باروی نجفقلی خان ۴. قلمرو شهر در دورهٔ قاجار ۵. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

• ارتباط مجموعهٔ مظفریه با ساختار شهر تبریز

شهر تبریز به دلیل موقعیت ویژهٔ خود در ایجاد ارتباط میان شرق و غرب به عنوان یکی از کانون‌های مهم سیاسی و بازرگانی شناخته شده بود که این موضوع اهمیت راه‌های بازرگانی این شهر را آشکار می‌سازد. یکی از مهم‌ترین راه‌های بازرگانی که از جنوب به ری و از شمال به استانبول

تصویر ۸. ارتباط مجموعه مظفریه با ساختار شهر در دوره قاجار: ۱. مسجد
 نبود تنها عنصر باقی‌مانده از مجموعه مظفریه ۲. محورهای اصلی ۳. جاده
 ابریشم ۴. محدوده محلات ۵. باروی نجفقلی خان ۶. قلمرو شهر در دوره قاجار
 ۷. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

جنوبی گذر تاریخی ابریشم باعث شد تا متقابلاً بر اهمیت و ارزش این محور ساختاری نزد مردم افزوده شود.

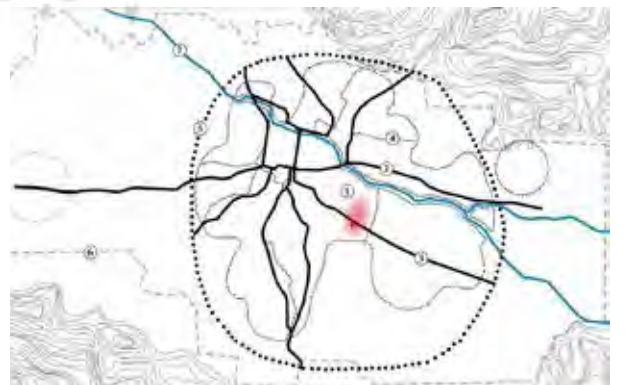
تصویر ۵. ارتباط مجموعه مظفریه با ساختار شهر در دوره ایلخانی: ۱. محدوده
 تعیین شده برای ساخت مجموعه مظفریه در دوره قراقویونلو ۲. محورهای اصلی
 ۳. جاده ابریشم ۴. محدوده محلات ۵. باروی غازانی ۶. دروازه شروان ۷. دروازه
 اهر ۸. دروازه سراورود ۹. دروازه اوجان ۱۰. دروازه سردرود ۱۱. دروازه شام ۱۲.
 قلمرو شهر در دوره قاجار ۱۳. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

• ارتباط مجموعه مظفریه با مرکزیت شهر تبریز

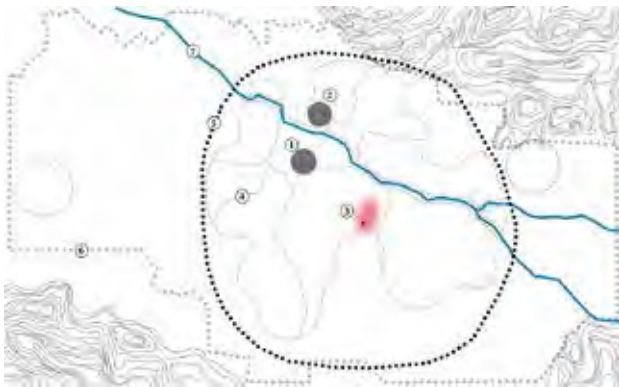
نظر به اینکه طباطبائی در اولادالطهار به وجود مسجدی در اوایل اسلام که به مسجد جامع مشهور بوده، اشاره کرده است (موسوی طباطبائی تبریزی، ۱۳۸۹)، به نظر می‌رسد که مرکزیت شهر قبل از دوره ایلخانی در جنوب رودخانه میدان چای در محدوده مسجد جامع و بازار بوده است که در دوره ایلخانی با ساخت مجموعه‌های شهری همچون شنب‌غازان در غرب و مسجد جامع علیشاه در جنوب، مرکزیت شهر از موضع بازار و مسجد جامع به سمت این عناصر توسعه یافته است (تصویر ۹). در دوره ترکمانان قویونلو مرکزیت سازمان فضایی شهر همچنان بازار و مجموعه‌های وابسته به آن بود که با ساخت چند نقطه کانونی مهم همچون مجموعه مظفریه در جنوب شرقی شهر و مجموعه صاحب‌آباد در شمال رودخانه با کارکرد اجتماعی-حکومتی-سیاسی دو حد جدید به مرکزیت تاریخی شهر افزوده شد و منجر به توسعه بازار به سمت این دو مجموعه در شرق و شمال گردید (منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶). ارتباط نزدیک مراکز جدید شهری با مسجد جامع و بازار به عنوان مرکزیت قدیم شهر، به جای ایجاد تمرکز صرفاً در نقطه مرکزی شهر، باعث حیات‌بخشی به شهر در نقاط مختلف اما مرتبط با هم شد. مجموعه مظفریه با اینکه هم‌جوار با مرکز اصلی شهر نبود اما در امتداد محور مهمی قرار داشت که به این مرکزیت ختم می‌شد و این عمارت را به مرکز شهر متصل می‌کرد؛ بنابراین وجود چنین مرکزیت قوی‌ای در امتداد محور اصلی و حیاتی شهر می‌تواند یکی از دلایل مکان‌یابی این عمارت باشد تا با ساخت آن و شکل‌گیری ارتباطی منسجم در سازمان فضایی شهر، حیات اجتماعی شهر نیز ارتقا یابد. برگزاری نماز جماعت، مراسم عزاداری در ایام مشخصی از سال و همچنین برنامه‌ها و فعالیت‌های مختلف همچون دادن نذورات، اطعام مساکین در شب‌های قدر، رمضان و اعیاد، فعالیت‌های آموزشی در رابطه با علوم شرعی و فقه و بحث پیرامون مسائل دینی (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵)، زندگی پویایی را برای مجموعه مظفریه رقم

تصویر ۶. ارتباط مجموعه مظفریه با ساختار شهر در دوره ترکمانان قویونلو: ۱. مجموعه
 مظفریه ۲. محورهای اصلی ۳. جاده ابریشم ۴. محدوده محلات ۵. قلمرو شهر در دوره
 ترکمانان قویونلو ۶. قلمرو شهر در دوره قاجار ۷. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. ارتباط مجموعه مظفریه با ساختار شهر در دوره صفوی: ۱. مجموعه
 مظفریه ۲. محورهای اصلی ۳. جاده ابریشم ۴. محدوده محلات ۵. قلمرو شهر
 در دوره صفوی ۶. قلمرو شهر در دوره قاجار ۷. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۱. ارتباط مجموعه مظفریه با مرکزیت شهر در دوره صفوی: ۱. محدوده مسجد جامع و بازار به عنوان مرکزیت قدیم شهر ۲. مجموعه صاحب آباد به عنوان مرکز سیاسی حکومتی ۳. مجموعه مظفریه ۴. محدوده محلات ۵. قلمرو شهر در دوره صفوی ۶. قلمرو شهر در دوره قاجار ۷. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۲. ارتباط مجموعه مظفریه با مرکزیت شهر در دوره قاجار: ۱. محدوده مسجد جامع و بازار به عنوان مرکز اصلی شهر ۲. توپخانه و میدان مشق به عنوان مرکزیت جدید سیاسی حکومتی ۳. مسجد کبود تنها عنصر باقی مانده از مجموعه مظفریه ۴. محدوده محلات ۵. باروی نجفقلی خان ۶. قلمرو شهر در دوره قاجار ۷. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

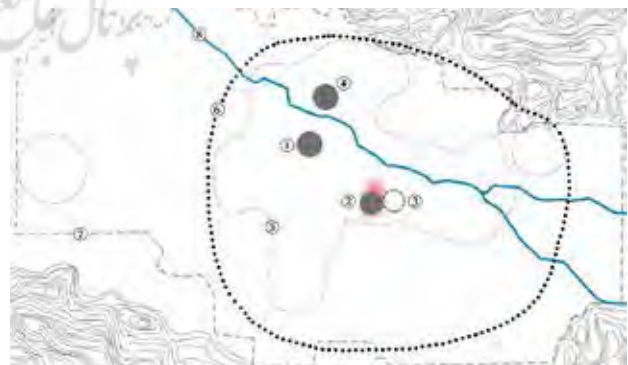
جمع بندی و نتیجه گیری

مجموعه مظفریه در زمان احداث در کنار جاده ابریشم که از تبریز گذر می کرد و همچنین در نقطه ای با ارزش آیینی پیشین قرار داشت. از نظر مکان یابی، تلاقی دو عامل ارزش معنوی مکان و ارزش کارکردی آن به واسطه عبور، محل برپایی مجموعه را تعیین کرد. قرارگیری این نقطه در میان باغات حومه شهر و امکان تداوم سنت مقبره سازی در ایران که عمدتاً در میان باغها بر پا می شده است، عامل دیگری بر مکان یابی و ساخت مجموعه شامل مقبره و فضاهای آیینی وابسته به آن بوده است. راه ابریشم به دلیل ارزش بی مانندی که در اقتصاد شهر داشته، مکان هندسی تحولات مکانی مرکز شهر در دوره های مختلف بوده است. بررسی سازمان فضایی شهر نشان می دهد که مرکزیت در تبریز علی رغم تحولات زیاد محدوده شهر، وابسته به قلمرو راه ابریشم بوده است. اتصال مجموعه مظفریه به این محور، تضمینی برای ارتباط دائمی آن

زده و حیات مدنی آن را رونق بخشیده بود. در واقع جهان شاه با ساخت مجموعه مظفریه در صدد ایجاد مرکزی آیینی-مذهبی-آموزشی در شهر بوده که وجود گذر ابریشم به عنوان یکی از مهم ترین زیرساخت های اصلی شهر، ارتباط قوی این مرکز با مجموعه بازار و میدان صاحب آباد در مرکز شهر را برقرار سازد. در جانب شرقی محدوده ای که مجموعه مظفریه در آن بنا شد، به دلیل وجود عناصری از قبیل چشمه مقدس، درخت مقدس و بنای آیینی معبد، مکانی آیینی خلق شده بود، که همین عامل مهم باعث شده بود که جهان شاه مجموعه مظفریه را در نزدیکی چنین مکانی با شأن و تقدس بالا احداث کند (تصویر ۱۰). وقوع زلزله های پی در پی از اواخر قرن یازدهم هجری بخصوص زلزله سال ۱۱۹۳ ه.ق.، منجر به تخریب بخش عمده ای از مجموعه مظفریه گردید، چنان که از این مجموعه گسترده که عناصر متعددی را دربر می گرفت، صرفاً بنای مسجد کبود باقی مانده بود. بنابراین می توان گفت از اواسط دوره صفوی اهمیت این مجموعه به عنوان مرکزیت جدید مذهبی-آیینی به مراتب کمتر از زمان احداث آن بوده باشد (تصویر ۱۱ و ۱۲).

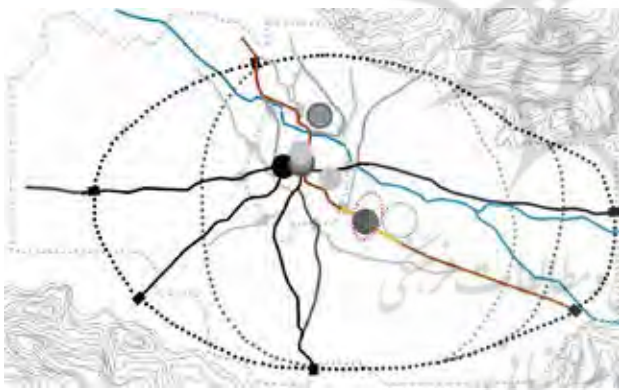

تصویر ۹. ارتباط مجموعه مظفریه با مرکزیت شهر در دوره ایلخانی: ۱. محدوده مسجد جامع و بازار به عنوان مرکز شهر ۲. محدوده تعیین شده برای ساخت مجموعه مظفریه در دوره قراقویونلو ۳. محدوده محلات ۴. باروی غازی ۵. قلمرو شهر در دوره قاجار ۶. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۰. ارتباط مجموعه مظفریه با مرکزیت شهر در دوره ترکمانان قویونلو: ۱. محدوده مسجد جامع و بازار به عنوان مرکزیت قدیم شهر ۲. مجموعه مظفریه به عنوان مرکزیت جدید آیینی مذهبی ۳. محدوده آیینی ۴. باغ و مجموعه صاحب آباد به عنوان مرکزیت جدید سیاسی حکومتی ۵. محدوده محلات ۶. قلمرو شهر در دوره ترکمانان قویونلو ۷. قلمرو شهر در دوره قاجار ۸. مهران رود. مأخذ: نگارندگان.

عزاداری در ایام مشخصی از سال و همچنین برنامه‌ها و فعالیت‌های مختلف همچون دادن نذورات، اطعام مساکین در شب‌های قدر، رمضان و اعیاد، فعالیت‌های آموزشی در رابطه با علوم شرعی و فقه و بحث پیرامون مسائل دینی، زندگی پویایی را برای این مجموعه رقم زده بود. می‌توان چنین نتیجه گرفت که ظهور و مکان‌مندی مجموعه مظفریه در نسبت مستقیم با سازمان فضایی شهر، از طریق قرارگیری بر امتداد محور اصلی ساختار که مرکز را به مهم‌ترین دروازه شهر متصل می‌کرده، رخ داده و فعالیت آن نیز تا زمان حیات، نقش مهمی در قوت بخشیدن به این بخش از سازمان فضایی شهر از طریق ایجاد نخستین گونه خیابان شهری در شهر ایرانی (در سرزمین کنونی ایران) داشته است و پس از اضمحلال و خرابی مجموعه، تأثیرگذاری آن بر سازمان فضایی و ارتباط قدرتمندش با مرکز شهر تبریز به دلیل از بین رفتن عناصر واسطه‌ای و رابط تا حدودی از دست رفته است. پس از آن نیز، هرگز به جز رویکردهایی جزءنگر و کالبدمحور، رویکرد دیگری به منظور احیای آن و در ارتباط با شهر و نقش‌آفرینی در سازمان فضایی تبریز، نسبت به آن دیده نشده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. مرکز، ساختار و قلمرو شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، ترکمانان قویونلو، صفوی و قاجار و ارتباط مجموعه مظفریه با آنها. مأخذ: نگارندگان.

با قلب اقتصادی-اجتماعی شهر تبریز در همه دوره‌ها محسوب می‌شده است. اهمیت انتخاب مکانی مناسب برای احداث مجموعه مظفریه به عنوان مرکزیت جدید مذهبی-آیینی و همچنین اهمیت ارتباط و پیوستگی این مجموعه جدید با مرکزیت قدیم سازمان فضایی شهر، منجر به یکپارچگی و وحدت‌بخشی حداکثری به سازمان فضایی شهر شد.

محور اصلی ساختار شهر تبریز که منطبق با امتداد راه ابریشم بوده و مرکز را به مراکز محله‌ها یا کل‌های کوچک شهر وصل می‌کرده است، اگرچه به واسطه ارتباط ارگانیک با جاده ابریشم پدید آمده و بقا یافته بود، در عین حال در تأثیر متقابل میان مجموعه مظفریه و مرکز شهر نقشی مهم و اثرگذار داشته که تا زمان حیات و فعالیت مجموعه عاملی برای رونق و نقش‌آفرینی آن در سازمان فضایی شهر بوده است؛ کما اینکه «خیابان»، قدیمی‌ترین گذری که با این نام در تاریخ شهرهای ایران امروز شناخته شده، تفرجگاهی مشجر و آبدار در فاصله مجموعه مظفریه تا دروازه شهر بوده است. این عرصه تا دوره حیات مجموعه، حلقه واسط و عنصر وصل سازمان فضایی شهر به مجموعه مظفریه بوده و پس از تخریب مجموعه است که تدریجاً اراضی آن صرف ساخت و سازهای دیگر می‌شود. بنابراین اهمیت مجموعه مظفریه به قدری بوده که در تمامی دوره‌ها ساختار شهر را تحت تأثیر خود قرار داده و در روند توسعه شهر و محدوده آن تأثیرگذار بوده است. قرارگیری مجموعه در مسیر راه ری-قفقاز و مجاورت با دروازه شهر نیز بر اهمیت نقش آن در شکل‌گیری ساختار افزوده است.

اگرچه مجموعه مظفریه خارج از قلمرو مصنوع شهر واقع شده بود، اما قرارگیری آن در جوار گذر اصلی شهر که در امتداد جاده ابریشم بوده و به یکی از دروازه‌های اصلی ورودی شهر نیز منتهی می‌شده است، آن را به عنوان عنصر شاخص پیرامونی و وابسته به شهر معرفی می‌کند. احداث «خیابان» در حدفاصل مجموعه تا دروازه ماهانلق حاکی از احتساب مجموعه مظفریه به عنوان یک کانون متصل به شهر است. در نتیجه مجموعه مظفریه را می‌توان همواره بخشی از قلمرو شهر تبریز به حساب آورد، ولو آنکه در دوره‌های بیرون از حصار شهر بوده است. در واقع این مجموعه به صورت یک کل منفصل بخشی از سازمان فضایی شهر محسوب می‌شده است. نقش‌آفرینی مجموعه در دوره‌های بعد نیز از اهمیت آن در ذهنیت شهروندان حکایت می‌کند. وجود میدانگاه مجموعه در امتداد محور پرفت و آمد شهری همواره به عنوان عرصه حیات جمعی مطرح بوده و برگزاری نماز جماعت، مراسم

پی‌نوشت‌ها

۱. «نام این مسجد به ترکی (گوی مسجد) و به فارسی مسجد کبود است. مسجد جهان‌شاه نیز می‌گویند. لیکن در سابق (مسجد و عمارت مظفریه) نام داشت. دلیل واضح بر عمارت مظفریه بودن این بنا کتیبه طاق درگاه است که (العمارة المباركة المظفرية) اکنون نیز پیداست» (نخجوانی، ۱۳۷۲: ۱۱).
  ۲. براساس گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی در جبهه جنوبی گورستان تاریخی مربوط به عصر آهن در شمال شرقی مسجد مظفریه، نشانه‌هایی دال بر وجود نهری کشف شده است (مصاحبه با دکتر علیرضا هژبری نوبری، ۱۳۹۵). براساس نقشه مینیاتور مطراق‌چی نیز رودی از مقابل مسجد مظفریه به سمت مرکز شهر در جریان است (فخار تهرانی، ۱۳۸۵). همچنین در شمال غربی صحن مسجد مظفریه، سازه‌ای مربوط به قنات مجموعه کشف شده است. در وقف‌نامه نیز به قناتی اشاره گردیده: «... و نیز آن بقعه مشتمل بر قناتی است که متصل به خانقاه مذکور است...» (مشکور، ۱۳۵۲: ۶۵۶). وجود نهر آب و ساخت قنات‌هایی در این محدوده از وجود منبع آبی در همین حوالی حکایت می‌کنند. از طرفی به گفته نادر میرزا، آب اصلی محله خیابان از قنات زبیده خاتون تأمین می‌شده است (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ۴۶). در فرهنگ اسلامی، اسامی‌ای همچون هاجر، زبیده و بی‌بی خاتون اسامی نمادین اسلامی هستند. نسبت دادن آب به این اسامی نمادین و یا شخصیت‌های مقدس دین اسلام در واقع راهی برای تداوم باورهای کهن بوده است. نظر به اینکه این قنات، به نام زبیده خاتون بانوی نمادین اسلامی خوانده شده، این نحوه نام‌گذاری بر پیشینه تاریخی و مهم این ناحیه و به احتمال زیاد بر وجود چشمه‌ای مقدس منسوب به الهه‌های مهر و آناهیتا دلالت دارد که این چشمه مقدس به عنوان منبع اصلی تأمین‌کننده آب این منطقه به‌خصوص باغ‌های مظفریه بوده است.
  ۳. مطابق با گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی در محدوده‌ای نزدیک به قلمرو مجموعه مظفریه، در مجاورت گورستان تاریخی عصر آهن در ارتفاعی هشت متر پایین‌تر از سطح فعلی شهر، بنایی تاریخی مربوط به هزاره اول قبل از میلاد کشف شده که به احتمال زیاد بنایی با کارکرد آیینی همچون معبد بوده است (مصاحبه با مهندس اکبر تقی زاده و دکتر علیرضا هژبری نوبری، ۱۳۹۵). سابقه قرارگیری آب و بنایی مقدس در کنار یکدیگر به پیش از اسلام و آیین‌های ایرانیان در تقدیس و توسل به ایزدانوی آب، آناهیتا، می‌رسد. بنابراین می‌توان این گونه استنباط نمود که این بنای آیینی، در مجاورت چشمه‌ای مقدس بنا شده بود. وجود چشمه مقدس و بنای آیینی معبد، مهر تأییدی بر قدسی بودن این مکان تاریخی است.
- پیرامون مسجد کبود تبریز، معماری و شهرسازی آرمانشهر، ۹ (۱۷): ۲۴-۱۱.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۶۳). *سفرنامه تاورنیه*. ت: ابوتراب نوری. با تجدیدنظر و تصحیح حمید شیرانی. تهران: کتابخانه سنائی.
  - جملی کارری، جووانی فرانچسکو. (۱۳۸۳). *سفرنامه کارری*. ت: عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
  - حجت، عیسی و نصیری‌نیا، پیمان. (۱۳۹۳). *بازشناسی منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز*. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۱۹ (۳): ۶۷-۷۴.
  - حق‌پرست، فرزین و نژادابراهیمی، احد. (۱۳۹۳). *بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز براساس اسناد و متون تاریخی*. فصلنامه پژوهش هنر، ۲ (۷): ۸۹-۹۴.
  - حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی بکر. (۱۳۶۲). *نزهت‌القلوب*. تصحیح گای لیسترانج. تهران: نشر دنیای کتاب.
  - دیولافوا، ژن. (۱۳۷۶). *سفرنامه، خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش ۱۸۸۴-۱۸۸۶*. ت: علی محمد فره‌وشی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
  - شاردن، ژان. (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن*. جلد دوم. ت: اقبال یغمایی. تهران: توس.
  - طباطبائی تبریزی، محمدرضابن محمدصادق. (۱۳۸۹). *تاریخ اولادالاطهار*. به کوشش محمد الوان‌ساز خویی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
  - فخار تهرانی، فرهاد، پارسی، فرامرز و بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۵). *بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز*. تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران.
  - فرشاد، مهدی. (۱۳۶۲). *نگرش سیستمی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
  - کبیرصابر، محمدباقر، مظاهریان، حامد و پیروی، مهناز. (۱۳۹۳). *ریخت‌شناسی معماری مسجد کبود تبریز*. *مطالعات معماری ایران*، ۱ (۶): ۵-۲۳.
  - کبیرصابر، محمدباقر و پیروی، مهناز. (۱۳۹۴). *مراتب دگردیسی کالبدی در مسجد مظفریه تبریز؛ تحلیلی بر مبنای شناخت ساختاری لایه‌های تاریخی*. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۲۰ (۲): ۵۹-۷۲.
  - کربلایی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۸۳). *روضات الجنان و جنات الجنان*. تصحیح جعفر سلطان القرایی. تبریز: ستوده.
  - کلاویخو، روی گونسالس. (۱۳۳۷). *سفرنامه کلاویخو*. ت: مسعود رجب نیا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
  - مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*. تهران: انجمن آثار ملی.
  - محمدزاده، شبنم. (۱۳۹۵). *طراحی منظر قلمرو مسجد کبود*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری منظر. تهران: دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، دانشکده معماری.
  - منصوری، سید امیر و همکاران. (۱۳۸۲). *طرح تحقیقاتی سازمان فضایی شهر (منتشر نشده)*. تهران: مرکز پژوهشی هنر، معماری و شهرسازی نظر.
  - منصوری، سید امیر. (۱۳۸۶). *دو دوره سازمان فضایی در شهر*

فهرست منابع

- انصاری، مجتبی و نژادابراهیمی، احد. (۱۳۸۹). *هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو، مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)*. کتاب ماه علوم و فنون، (۴۱): ۳۵-۴۵.
- اولیا چلبی. (۱۳۱۴). *سیاحت‌نامه اولیا چلبی*. جلد دوم. ت: حاج حسین نخجوانی. تبریز: نشر شفق.
- باربارو، جوزافا و همکاران. (۱۳۴۹). *سفرنامه ونیزیان در ایران*. ت: منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- پارسی، فرامرز و جعفرپور ناصر، ساناز. (۱۳۹۲). *بررسی سازمان فضایی ابواب البر مظفریه در ایجاد فضایی شهری با استفاده از عامل پایدار محور تجاری*. *کنفرانس بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و توسعه پایدار شهری*. تبریز، ایران.
- پیروی، مهناز و کبیرصابر، محمدباقر. (۱۳۹۵). *اهمیت شناخت پیشینه سایت در رویکرد حفاظت جامع، نمونه موردی: سایت*

- نجوانی، حسین. (۱۳۲۷). مسجد کبود تبریز یا عمارت مظفریه. *زبان و ادب فارسی*، ۱ (۳): ۱۱-۲۰.
- وهاب‌زاده، عبدالرحمن. (۱۳۸۵). مسجد کبود، دیروز، امروز. *مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، ارگ بم. به کوشش دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ایرانی: قبل و بعد از اسلام، با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان. *باغ نظر*، ۴ (۷): ۴۹-۶۰.
- منصوری، سید امیر و محمدزاده، شب‌نم. (۱۳۹۶). تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار، *باغ نظر*، ۱۴ (۵۱): ۲۱-۳۲.
- نادر میرزا قاجار. (۱۳۷۳). *تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: چاپ گلشن.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

محمدزاده، شب‌نم و منصوری، سید امیر. (۱۳۹۷). ارتباط مجموعه مظفریه با سازمان فضایی شهر تبریز از دوره قراقویونلوها تا دوره قاجار. *باغ نظر*، ۱۵ (۶۸): ۲۴-۱۵.

DOI: 10.22034/bagh.2019.81651

URL: http://www.bagh-sj.com/article_81653.html

